

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

МЕЛЬНИК Олена Олександрівна

УДК 903.5(477.25)"16/18"

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ КИЄВА XVI—XVIII ст.

Історичні науки — 07.00.04 — археологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ — 2017

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі археології Києва Інституту археології НАН України

Науковий керівник

кандидат історичних наук
Козубовський Георгій Анатолійович
Інститут археології НАН України,
науковий співробітник

Офіційні опоненти

доктор історичних наук, професор
Пивоваров Сергій Володимирович
Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник,
заступник генерального директора
з наукової роботи

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Попельницька Олена Олексіївна
Національний музей історії України,
завідувач відділу науково-видавничої
діяльності

Захист відбудеться «06» червня 2017 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 по захисту докторських дисертацій при Інституті археології НАН України за адресою: 04210, м. Київ, пр. Героїв Сталінграда, 12.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, м. Київ, пр. Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий «27» квітня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

О. Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Поховальні комплекси є яскравим прикладом культурної спадковості поколінь. Ставлення міської громади до них та поховального обряду загалом є одним із проявів рівня розвитку соціуму, в основі якого лежать консервативні релігійні уявлення про душу, потойбічний світ та воскресіння. Через уривчастість та обмеженість збережених писемних джерел археологічні дані про поховальні пам'ятки як ланку традиційного духовного життя українців набувають важливого значення.

Дисертаційна робота присвячена висвітленню обрядової практики та особливостей функціонування поховальних комплексів Києва XVI—XVIII ст. Вибір теми зумовлений накопиченням потужного фонду археологічних джерел, отриманих під час широкомасштабних робіт у зонах новобудов, зокрема, на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, садиби Десятинної церкви, Вознесенського некрополя, упродовж останніх десятиліть. У численних працях, присвячених Києву зазначеного періоду, пріоритетна увага приділялася вирішенню питань політичного простору, соціальної топографії та історичного розвитку міста. Водночас, розгляд та інтерпретація поховальної обрядовості залишалися поза межами наукових інтересів.

Функціонування некрополів доби Середньовіччя та раннього Нового часу тісно пов'язане з монастирями та храмами, на території яких вони розміщувалися. Адже офіційне запровадження міських кладовищ відбулося після прийняття Сенатом Російської імперії відповідного рішення в 1771 р. Висвітлення сформульованої проблеми відкриває нові можливості для здійснення аналізу не лише особливостей поховального обряду та київських цвинтарів, але й історії спряжених з ними культових споруд, демографічних характеристик городян.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертація виконана в рамках наукової програми Відділу археології Києва Інституту археології НАН України: «Археологічні дослідження середньовічного Києва» (2010—2014 рр.), № 0109U008922.

Метою роботи є систематизація та дослідження сукупності поховальних комплексів як складного соціокультурного явища в історії Києва XVI—XVIII ст.

Поставлена мета передбачає вирішення таких основних **завдань**:

- узагальнити досвід археологічного вивчення поховальних пам'яток;
- здійснити спробу реконструкції історичної топографії київських некрополів XVI—XVIII ст.;
- систематизувати, охарактеризувати та розподілити поховання за основними видами цвинтарів, визначити загальні риси кожного з них;
- проаналізувати та типологізувати поховальні споруди;

- уточнити датування окремих поховальних комплексів та супровідного інвентарю;

- розглянути особливості та окреслити модель поховального обряду на основі доступних археологічних, писемних та етнографічних джерел;

- визначити статево-віковий склад померлих, спираючись на антропологічні та писемні дані;

- встановити соціально значущі, втілені у поховальній практиці детермінанти;

- співвіднести поховальний обряд та православні чини поховання.

У якості **об'єкта** дослідження обрано поховальні пам'ятки Києва та його околиць XVI—XVIII ст.

Предметом дослідження є поховальна практика пізньосередньовічного та ранньомодерного Києва в історико-топографічному і соціо-культурному аспектах.

Названі мета й завдання визначають загальнонаукову та спеціальну **методичні основи** роботи, які побудовані на системному підході та принципах діалектичного взаємозв'язку частини і цілого. Під час вирішення поставлених питань використано методи аналізу, синтезу, дедукції та індукції. Їх застосування на конкретному археологічному матеріалі виходить із розуміння поховальної пам'ятки як впорядкованої, цілісної та динамічної системи елементів. Також залучено загальноісторичні методи пізнання, зокрема, порівняльно-історичний, хронологічний та метод аналогій.

Наукова новизна роботи полягає у:

- введенні до наукового обігу значного блоку нових фактологічних даних, отриманих під час роботи археологічних експедицій у Верхньому місті, на Подолі, Печерську та околицях Києва;

- здійсненні першого комплексного аналізу київських поховальних пам'яток XVI—XVIII ст. за їх основними критеріями (історико-топографічний контекст, риси поховального обряду, характеристика цвинтарів);

- створенні типології поховальних споруд та натільних хрестів;

- розробці класифікації супровідного інвентарю;

- вирішенні питань, що не висвітлювалися або розглядалися побіжно попередніми дослідниками, зокрема, окреслення загальної картини цвинтарів, простеження варіативних особливостей поховального обряду, виокремлення поховань відповідно до православних чинів.

Хронологічні рамки визначаються періодом від XVI до кінця XVIII ст. Нижня межа обумовлена появою надійно датованих археологічних комплексів та писемних джерел, пов'язаних із об'єктом дослідження. Верхня межа відповідає офіційному запровадженню міських цвинтарів.

Територіальні межі охоплюють місто Київ XVI—XVIII ст. (Верхню, Подільську, Плоську і Печерську частини) та його найближчі околиці (від

Кирилівського монастиря на півночі до Видубицького монастиря на півдні), які стали місцем поховання мешканців міста.

Джерельною базою дослідження є сукупність друкованих, архівних та інших матеріалів, репрезентованих такими типами: археологічними, писемними, іконографічними, етнологічними, речовими та епіграфічними. Основну частину складають документи, що зберігаються в фондах державних архівних установ, зокрема, у науковому архіві Інституту археології НАН України, Центральному державному історичному архіві в м. Києві та Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Загалом за період із 1840-х до 2014 рр. поховання були зафіксовані на території 25 парафіяльних, 11 монастирських та 2 міських цвинтарів, а також 9 могильників, поблизу яких культових споруд не виявлено. До найповніше досліджених комплексів належать Вознесенський цвинтар, некрополі Михайлівського Золотоверхого та Києво-Печерського монастирів, Різдва Пресвятої Богородиці (Миколи Десятинного), Золотоустівської, подільської Успенської та старокиївської Троїцької церков; а також могильник на вул. Юрківській, 3. Значний блок поховань та кладовищ унаслідок поверхових або нерівномірних польових робіт є обмеженим в інформативному аспекті. Загальна кількість залучених до аналізу пам'яток налічує понад 3000 поховань.

Практичне значення результатів дослідження визначається можливістю використання отриманих даних в узагальнювальних працях з археології та історії Києва пізньосередньовічного та ранньомодерного часів, для підготовки спецкурсів, лекцій. Визначені ділянки поховальних комплексів суттєво допоможуть у створенні єдиного реєстру історичних некрополів міста, охоронних зон та об'єктів історико-культурної спадщини. На основі інформаційного наповнення пам'яток запропоновано способи систематизації, аналізу та інтерпретації матеріалів для подальших досліджень-реконструкцій соціо-демографічної структури міста.

Особистий внесок здобувача полягає в участі у польових дослідженнях Архітектурно-археологічної експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом Г. Ю. Івакіна на території некрополів колишніх Десятинної церкви (X—XIII, кінець XVI — XVIII ст.) та Вознесенського жіночого монастиря (XVII—XVIII ст.). Одержані матеріали археологічних розкопок широко залучені під час написання дисертації.

Апробація результатів дослідження. Основні напрацювання з питань, що розглядаються в роботі, представлені на 16 міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: м. Кам'янець-Подільський (2010 р.), м. Київ (2010—2016 рр.), м. Вишгород (2011 р.) та м. Винники (2015 р.).

Публікації. За темою роботи опубліковано 18 наукових статей, 6 з яких — у фахових виданнях України, 1 — у закордонному фаховому виданні.

Структура роботи й обсяг дисертації. Рукопис дисертації складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків (загалом 183 стор.), списку використаних джерел (560 позицій літератури та 189 позицій архівних матеріалів), трьох додатків (179 стор.). Загальний обсяг роботи становить 397 стор.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі подано загальну характеристику, обґрунтовано актуальність та новизну роботи, вказано на її зв'язок із науковими темами, сформульовано мету, завдання, об'єкт та предмет дослідження, названо основні методи дослідження, окреслено джерельну базу, хронологічні та географічні межі, практичне значення роботи, наведено дані щодо особистого внеску здобувача, апробації результатів, кількості публікацій за обраною темою і структури рукопису.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК КИЄВА XVI—XVIII СТ.

Підрозділ **1.1. Історія археологічних досліджень** присвячено підсумкам археологічного вивчення поховальних пам'яток Києва XVI—XVIII ст. Аналіз особливостей організації та методики ведення польових робіт надав можливість виокремити чотири періоди досліджень. Перший із них тривав упродовж XIX ст.. Отримані в цей час дані нараховують лише 68 поховань та носять випадковий характер. Другий період представлений масштабними розкопками 1900—1930-х рр. під егідою Імператорської археологічної комісії, Всеукраїнського археологічного комітету та Інституту археології АН України. Основні польові роботи на чолі з Д. В. Мілеєвим, Т. М. Мовчанівським і М. К. Каргером відбулися на території садиби Десятинної церкви та заповідника «Софійський музей». Загальна кількість розчищених поховань сягає щонайменше 822 од. Визначальною рисою проведених досліджень став високий професійний рівень польової фіксації. Протягом третього періоду, тобто середини 1940-х — першої половини 1970-х рр., спостерігається помітне зниження наукового інтересу до поховань XVI—XVIII ст., спричинене перериванням подіями Другої світової війни фахового досвіду та зміщенням наукових акцентів на пам'ятки давньоруського часу. Роботу київських експедицій очолили І. М. Самойловський, М. К. Каргер, В. К. Гончаров, С. Р. Кілієвич та П. П. Толочко. Кількість розкритих комплексів складає понад 254 од. Сучасний період розпочався у другій половині 1970-х рр. та пов'язаний, насамперед, із широкомасштабними дослідженнями під керівництвом

К. М. Гупала, В. О. Харламова, Я. Є. Боровського, І. І. Мовчана, Г. Ю. Івакіна та М. А. Сагайдака. Здійснені розкопки охопили цвинтарі Михайлівського Золотоверхого чоловічого та Вознесенського жіночого монастирів, Києво-Печерської лаври, храму на вул. Юрківській, 3, старокиївських Різдва Богородиці (Миколи Десятинного), Троїцької, Золотоустівської, подільської Успенської та печерської Спасо-Преображенської церков. Їх результатом стало інтенсивне зростання джерелознавчої бази, до якої ввійшли щонайменше 1864 поховань.

Серед проблем вивчення поховальних пам'яток варто зазначити часто поверховий характер польової фіксації, погану збереженість унаслідок агресивного впливу місцевих ґрунтів та нерівномірність дослідження в умовах щільної міської забудови. Незважаючи на це, в ході проведених археологічних робіт отримано інформацію про понад 3000 комплексів.

У підрозділі **1.2. Писемні, етнографічні та зображальні джерела** охарактеризовано інформаційний потенціал та особливості кожного з типів джерел у контексті ритуального кола та функціонування кладовищ. Основними видами писемних пам'яток, що дотичні до проблематики поховального обряду є літописи, правові акти, статистичні й наративні документи, церковно-богослужбові й молитовні книги. Продемонстровано можливості використання графічних даних та планів міста XVII—XVIII ст. Нерозкриті в перелічених джерелах елементи ритуалу, що знайшли відображення виключно в археологічних матеріалах, визначили необхідність їх більш докладного розгляду.

Короткий огляд спеціальної літератури, починаючи з XIX ст., висвітлено в підрозділі **1.3. Стан наукової розробки теми**. Головні питання в роботах радянських дослідників Києва були пов'язані з давньоруським періодом, натомість «пізні» могили отримали виключно узагальнену характеристику. Лише починаючи з 1990-х рр. помітно зростає науковий інтерес до вивчення обраної теми. Серед опублікованих досліджень виокремлено декілька напрямів: археологічний (С. А. Балакін, В. М. Гончар, К. М. Гупало, В. Г. Івакін, Г. Ю. Івакін, В. К. Козюба, І. І. Мовчан, О. В. Сіткарьова, І. Ф. Тоцька), антропологічний (В. Д. Дяченко, О. Д. Козак, П. М. Покас, Т. О. Рудич), біографічно-некрополістичний (М. Ф. Берлінський, М. М. Захарченко, О. О. Крайня, Н. М. Нікітенко, Л. А. Проценко, О. Ю. Чумаченко), історико-демографічний (А. Л. Перковський, М. В. Яременко), джерелознавчий (Н. О. Білоус, В. Г. Івакін, О. Б. Прокоп'юк, Л. А. Проценко, В. І. Щербина), ставрографічний та епіграфічний (С. А. Балакін, М. О. Максимович).

1.4. Методичні засади та методика дослідження. В основі роботи лежить аналіз поховальних пам'яток як окремих комплексів, так і їх сукупностей у формі цвинтарів. Вибір методики, що спирається на принцип історизму, об'єктивізму і системності, визначається масовим характером

пам'яток та історіографічною традицією. З метою вирішення поставлених завдань використано низку спеціальних методів дослідження. Зокрема, порівняльно-історичний залучено для виявлення загальних («еталонного тексту») та специфічних (неканонічних) рис обрядовості. Вивчення етнографічних матеріалів поховального циклу спиралося на ретроспективний метод. Для отримання неупередженої історичної картини, втіленої в поховальній практиці, та проведення комплексної обробки всієї сукупності джерел використовувалися раціональні положення еволюціонізму та дифузійнізму. Виокремлення поховань пізньосередньовічного та ранньомодерного часів із загального масиву пам'яток здійснювалося на основі порівняльно-аналітичного методу. Опрацювання даних щодо супровідного інвентарю та поховальних споруд ґрунтувалося на морфологічному та типологічному методах. Аналіз джерельної бази та історіографічних аспектів продемонстрував об'єктивну необхідність докладного розгляду запропонованої теми, що спирається як на загальнонаукові, так і на спеціальні методи дослідження.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ КИЇВСЬКИХ НЕКРОПОЛІВ

Територіальна структура Києва XVI—XVIII ст. складалася з трьох історичних частин (Верхнього міста, Подолу і Плоського, Печерська) та околиць. Залучені в дисертації археологічні та писемні джерела вказують на існування кладовищ у всіх цих районах.

Цвинтарі **2.1. Верхнього міста** розміщені на території 3 монастирів (713 поховань), 9 парафіяльних храмів (1047 поховань) та 2 могильників, поблизу яких культових споруд не виявлено (27 поховань). Некрополь Софійського монастиря XIV — XVIII ст. нараховує 126 комплексів. Серед них найбільш цікавою є крипта в трансепті південної внутрішньої галереї, де протягом XVIII — початку XIX ст. були розміщені тіла шести київських митрополитів. Цвинтар Михайлівського Золотоверхого монастиря XVI — XVIII ст. представлений 571 похованням в простих ямах, 14 — у склепах та 2 — у криптах. Ці комплекси розташовувалися як всередині головного собору, так і довкола нього. Щільність могил, що лежали у 2—3 яруси, на окремих ділянках сягає 0,5 поховань на 1 м². Пам'ятки церкви Різдва Пресвятої Богородиці (Миколи Десятинного) кінця XVI — XVIII ст. налічують 625 поховань в простих ямах, 2 — у пірофілітових саркофагах, 3 — у комплексах з огороженням тіла та 2 — у склепах. Майже всі вони (73%) знаходилися навпроти південного та західного фасадів давньоруського храму. Кам'яні підголівники зафіксовані в 11 випадках. Частка небіжчиків із натільними хрестами складає 4,6%. На приналежність похованих до заможних верств

городян вказують залишки дорогого вбрання, прикраси та високий статус самого храму. Формування цвинтаря Троїцької церкви відбувалося в два етапи: парафіяльний (середина XVII ст. — 1703 р.) та полковий (1703—1764 рр.). Зі 198 поховань натільні хрести знайдені в 10 випадках, сліди вбрання — в 12. Порівняння зображень ділянки довкола церкви на планах Києва кінця XVIII ст. та розпорошеність могил вказують на те, що кладовище, ймовірно, розташовувалося і на території бастиону Старокиївської фортеці поблизу хвіртки Софійського монастиря.

Некрополі **2.2. Подільської та Плоської частин міста, гори Щекавиці** включають 6 чернечих (55 поховань), 17 церковних (433 поховання) і міський (36 поховань) цвинтарі, а також 4 могильники (71 поховання). Кладовище Флорівського жіночого монастиря, вірогідно, почало функціонувати з першої половини XVI ст. Черниць ховали біля підніжжя гори, довкола собору св. Флора та Лавра, а ігумень — переважно навколо дзвіниці. У нагірній та низинній частинах садиби знаходили вічний спочинок не лише насельниці обителі, але й імените купецтво та дворянство. На цвинтарі між головним храмом та дзвіницею Братського Богоявленського монастиря з кінця XVII ст., крім ченців та благодійників, ховали викладачів та студентів колегіуму (пізніше — академії). У північно-західній та західній частинах садиби обителі виявлено щонайменше 31 могилу. Некрополь церкви Успіння Пресвятої Богородиці активно функціонував протягом XVI—XVIII ст. та нараховує 50 поховань у простих ямах і 19 — у склепах. Чимала частка останніх є підтвердженням елітарності комплексу. Могильник кінця XVI — середини XVIII ст. довкола руїн невідомого храму XII ст. на вул. Юрківській, 3 нараховує 136 поховань, у т. ч. 4 — у склепах. Натільні хрести, монети та рештки вбрання відзначені в 4,5% могил. Оскільки поховання XVI — початку XVII ст. та склепи тяжіють до південної частини храму, тут могли знаходитися залишки давньоруської церкви або капличка.

Поховальні комплекси на **2.3. Печерську та форштадті** входили до складу 2 могильників (4 поховання), 2 монастирських (107 поховань), 5 парафіяльних (119 поховань) і 3 міських (7 поховань) цвинтарів, Вознесенського кладовища (291 поховання). Цвинтар Києво-Печерської лаври бере свій початок від заснування монастиря в XI ст. та охоплює наземні комплекси Верхньої і Нижньої частин, а також поховальні споруди в печерах. Оскільки останні мають відкритий характер, вони не ввійшли до розгляду поставленого завдання. Успенський некрополь лаври налічує 71 поховання у простих ямах, 20 — у цегляних гробницях (в т. ч. 3 — у криптах) та 11 — у саркофагах. Ці комплекси є лише незначною частиною зруйнованої пам'ятки. Різноманіття типів споруд, оздоблення домовин, сліди дорогого одягу, інвентар та епітафії на численних надгробках, присвячені представникам світської та

духовної верхівки, підтверджують унікальність даного історичного некрополя. Функціонування Вознесенського цвинтаря пов'язане з двома періодами — монастирським (XVII ст. — 1711 р.) та парафіяльним (1711 р. — кінець XVIII ст.). З 291 поховань в склепах здійснено 10 (3,4%), в комплексах з цегляними вимостками — 6 (2%). Дві третини могил сконцентровані навпроти західного та південного фасадів Вознесенського собору. Значна частка пам'яток із залишками вбрання і взуття (19%), символами особистого благочестя (7,5%) свідчить про високий статус небіжчиків та некрополя загалом. Досліджене кладовище Спасо-Преображенської церкви складається з понад 100 комплексів в простих ямах. Усі вони здійснені протягом XIV — початку XVIII ст.

Могили на **2.4. Околицях міста** розміщувалися в межах 6 монастирських (57 поховань) та 5 міських кладовищ, а також 3 могильників, біля яких культових споруд не виявлено (10 поховань). Чернече кладовище Кирилівського монастиря налічує 24 пам'ятки в простих ямах та 2 — у склепах. Ймовірно, основна частина некрополя знаходилася навпроти північного фасаду храму. Цвинтар Видубицького Михайлівського монастиря спочатку слугував виключно для захоронення іноків, а з другої половини XVIII ст. (за умови внесення відповідної плати) до їх числа ввійшли світські особи, видатні діячі вітчизняної історії та культури. Загальна кількість зафіксованих поховань у ямах становить 11 од., у склепах — 4 од. По одному представлені комплекси із саркофагом та огороженням тіла. Поміж усіх споруд вирізняється велика крипта рубежу XVII—XVIII ст. з дромосом під підлогою південно-західної прибудови до Георгіївського храму.

Присадибні поховання розчищені в усіх частинах міста. Їх загальна кількість складає щонайменше 32 од. Загалом у Києві досліджено понад 1799 поховань (60%) на території Старого міста, 609 (20%) — на Подолі та Плоському, 534 (18%) — на Печерську та форштадті, 67 (2%) — на околицях міста. Археологічні та писемні джерела надають дані про 33 парафіяльні, 18 монастирських та 9 міських цвинтарів. Поблизу 11 могильників культових споруд не виявлено. Однак, враховуючи особливості структури кладовищ XVI—XVIII ст., можна припустити існування на них храмів або капличок.

РОЗДІЛ 3

ЕЛЕМЕНТИ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

У підрозділі **3.1. Устрій могильної споруди** проаналізовано форми та конструкції поховальних споруд. Серед них виокремлено шість основних типів: 1) прості ґрунтові ями (понад 1890 од. — 62,8%); 2) дерев'яні домовини, залишки яких зазначені в польових матеріалах (понад 983 од. — 32,8%); 3) пірофілітові саркофаги (щонайменше 19 од. — 0,6%); 4) вимостки та

комплекси з огороженням тіла (13 од. — 0,4%); 5) склепи (понад 97 од. — 3,2%); 6) крипти (7 од. — 0,2%). Домінуючим типом виступають прямокутні із заокругленими кутами прості ями, розміри яких зазвичай були ненабагато більшими від параметрів трун. Останні мають трапецієподібні (218 од. — 46,5%) або прямокутні (254 од. — 53,5%) конструкції. Домовини збиралися за допомогою пазів, дерев'яних кілків або стрічок лика, обмеженої кількості цвяхів. Сліди оздоблення трун заможних містян зафіксовані у вигляді ручок, ніжок, залізного окуття, фрагментів тканини та цвяхків для оббивки.

Задля здійснення неіндивідуальних різночасових поховань верхівки соціуму кінця XV — XIX ст. в монастирях використані складні одно- та двокамерні цегляні гробниці — крипти. Решта цегляних споруд має здебільшого індивідуальний характер. В роботі розглянуто конструктивні особливості склепів. Завдяки основним параметрам, використаних будівельних матеріалів, визначено періоди їх зведення. Усі цегляні поховальні споруди є результатом наслідування західноєвропейської традиції. Встановлено, що поховані в них належали здебільшого до числа світських та церковних ієрархів. Пам'ятки з вимостками або огороженням тіла цеглою та камінням могли виконувати функцію оберегу чи імітувати склеп. Усі виявлені пірофілітові саркофаги були виготовлені в давньоруський час та повторно використані протягом XIV—XVII ст. Складні поховальні споруди (крипти, склепи, вимостки, саркофаги) та оздоблені домовини належать до елітарного типу та складають 4,5% від загальної кількості пам'яток. Роль додаткових елементів виконують подушки, підставки або платформи для трун, берест. Кам'яні та цегляні підголівники, що відкриті у 62 комплексах (2%), могли нести як утилітарне, так і семантичне навантаження. Майже рівномірний розподіл між монастирськими та парафіяльними цвинтарями, а також їх наявність в могилах дітей коригують гіпотезу про приналежність даної категорії інвентарю суто чернечому обряду.

Характерні та специфічні риси в положенні похованого висвітлено в підрозділі **3.2. Особливості тілопокладення**. Визначення кількості небіжчиків у комплексі дозволило виокремити індивідуальні та неодиначні пам'ятки. Парні поховання (34 од.) представлені комбінаціями дорослого та дитини, двох дітей або дорослих. Найбільш вірогідною версією їх трактування є кровна або родинна спорідненість. Винятковий характер мають потрійне та два колективні поховання.

Абсолютна більшість кістяків лежить випростано на спині зі складеними (схрещеними) верхніми кінцівками в області грудної клітки (живота) та паралельними (зведеними) стопами. Відповідно до християнського віровчення, обличчям померлого звертали на схід. Для кожного з цвинтарів характерна домінуюча (приблизно дві третини пам'яток) орієнтація, яка

збігається з довгою віссю культової споруди — формуючого ядра некрополів. Водночас на коливання вектору могли вплинути точка сходу сонця в залежності від сезону та внутрішня планіграфія кладовищ. Загалом західному сектору відповідає 90% від загальної кількості небіжчиків.

Предмети, що супроводжували померлого в могилі розглянуто в підрозділі **3.3. Поховальний інвентар**. Проведений аналіз продемонстрував обмеженість у кількісному та репрезентативному аспектах даного елемента обряду. Це, ймовірно, було обумовлено низкою причин: відсутністю потреби християнина в його використанні, високою вартістю ремісничих виробів або втратою предметів в процесі археологізації. Символи особистого благочестя представлені енкалпіонами, натільними іконками та хрестами. Останні належать до найчисельнішої групи. Вони знайдені в 3% ґрунтових могил та у 8% склепів, комплексів із вимосткою та саркофазі. Третина хрестів виявлена в похованнях дітей, що розширює вікові групи власників цієї категорії виробів. На основі конструктивних рис натільних хрестів виокремлено 9 типів та низку підтипів. Залучення широкого кола аналогій дало змогу визначити хронологічні періоди побутування предметів. Натільні іконки, як і відмітні знаки духівництва (наперсні хрести, панагії, чотки, залишки Євангелія, ручні хрести, вериги, хрест на поясі), належать до числа рідкісних предметів у похованнях.

До блоку ритуального інвентарю увійшли монети, цілі форми та фрагменти посуду, які зустрічаються в 1,04% поховальних комплексів. Нумізматичні пам'ятки є результатом проведення обрядових дій перехідного характеру. Вони могли відігравати роль «відкупного» за місце на цвинтарі, душі від гріхів або за перевезення її в потойбічний світ. Вірогідно, частина з розчищених у могилах скляних та керамічних посудин належить до сльозниць, використаних під час обряду соборування. Ширша представленість інвентарю в цегляних гробницях (29,3%) у порівнянні з простими ямами (5%) є ще одним підтвердженням більш високого соціального рівня небіжчиків, яких вони супроводжували.

Визначальні особливості, виявлених у похованнях залишків одягу, взуття та прикрас, наведено в підрозділі **3.4. Вбрання та прикраси**. Останні зафіксовані приблизно в 1,4% могил. Їх наявність у комплексах з натільними хрестами та на сакрально значущих ділянках цвинтарів дозволила віднести небіжчиків до прошарку світської або церковної верхівки.

У підрозділі **3.5. Надмогильні елементи** висвітлено меморіальну складову поховальної споруди. Надгробки представлені скульптурними пам'ятками, кам'яними та чавунними плитами з епітафіями. Не втратили первинний зв'язок із поховальними комплексами лише 8 з них, які належали особам з привілейованих станів суспільства. Здійснений аналіз поховального обряду засвідчив цілеспрямоване поєднання практичних та семантичних дій із небіжчиком.

РОЗДІЛ 4

КЛАСИФІКАЦІЯ НЕКРОПОЛІВ ТА СОЦІО-ІСТОРИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОМЕРЛИХ

Особливості цвинтарів відповідно до їх належності розглянуто в підрозділі **4.1. Види могильників**. Найбільш престижними вважалися некрополі в межах обителів та включали в себе декілька ділянок відведених для поховання. Цінність розміщення могили, як зовні, так і всередині парафіяльного або монастирського храму, визначалася віддаленістю від вівтарної частини. Більшість відкритих комплексів зосереджені навпроти апсид, західного та південного фасадів соборів. Офіційно міські кладовища в Києві були започатковані лише в 1772 р. Окремий блок складають присадибні поховання, які, можливо, втілювали ідею продовження роду.

Фізичні параметри (щільність, межі, розміри) та структурні особливості низки монастирських та парафіяльних цвинтарів розкриваються в підрозділі **4.2. Характеристика некрополів**. Їх нестійка планіграфія свідчить про відсутність усталеної та чіткої схеми формування, а також про тривале функціонування кладовищ у відповідних історико-топографічних умовах.

У підрозділі **4.3. Демографічна характеристика похованих** порушується питання статево-вікового складу померлих за антропологічними та писемними даними, наведено показник смертності населення. Нині біоархеологами залучено інформацію про 633 індивіди з 16 київських цвинтарів (400 з індивідів походять з парафіяльних комплексів). Майже 40% осіб із визначеною віковою групою померло у віці до 20 років, що є результатом відсутності належних санітарно-гігієнічних умов, епідемій та недоїдання. Середній вік смертності за антропологічними даними становить приблизно 29—32 років (31 рік). Натомість за метричними книгами Києво-Печерської фортеці XVIII ст. він сягає лише 27 років. Отримання більш точних та повних даних в майбутньому, вірогідно, скоригує наведені показники.

Підсумки аналізу поховальної обрядовості окремих соціальних груп у відповідності до православних чинів захоронення наведено в підрозділі **4.4. Основні чини поховання**. До числа найточніше атрибутованих пам'яток належать могили духівництва. Використання архієрейського чину поховання в Києві спостерігається починаючи з XVII ст. До його характерних рис належать спеціальне облаштування поховальних споруд (подушки, підголівники), посмертний інвентар (залишки Євангелія, панагії, наперсні та напрестольні хрести), фрагменти архієрейського вбрання та розміщення могил в інтер'єрі храмів. Загальна кількість комплексів, що належали особам третього ступеню священства, нараховує 17 од. Визначені як ієрейські поховання (10 од.) відкриті в саркофазі та простих ямах. Основними маркерами виступають інвентар

(керамічний та скляний посуд, натільні хрести), фрагменти священицького облачення, розміщення могил всередині або довкола храму.

Ідентифіковані поховання ченців у простих ямах, також складають незначну групу (9 од.). Відповідне вбрання простежено у вигляді залишків куколів, клобуків, поясів та епитрахилі. Серед посмертного інвентарю зафіксовані чотки, свинцевий хрест в області попереку, вериги. Елементами додаткового облаштування поховальних споруд є оздоблення та цегляні підставки домовин, кам'яні підголівники. Могили дітей та немовлят налічують 224 комплекси. Абсолютну більшість пам'яток за браком археологічних даних віднесено до поховань мирян. Серед останніх наведено приклади небіжчиків з вірогідним прижиттєвим військовим званням та заможним статусом.

До чинників впливу на здійснення поховального обряду XVI—XVIII ст. віднесено релігійний (християнські канони), соціальний (прижиттєве місце індивіда в суспільній структурі), фізіологічний (статеві-вікова група померлого) та ситуаційний (обставини смерті). Стійкі характеристики комплексів відображені в інгумації випростано на спині, прозахідній орієнтації, положенні кінцівок, відсутності або обмеженому інвентарі, простому вбранні. Натомість відхід від усталених догм помітний в існуванні декількох типів поховальних споруд, їх додаткових елементів, неодиначних форм поховань, варіативності орієнтації та положенні кінцівок небіжчиків, особливостях розміщення могил в контексті планіграфії некрополю. Загалом поховальна практика належить не лише до символічних та регламентованих церквою, але й повторювальних та встановлених традицією дій, має генетичний зв'язок між ритуалом дохристиянського та християнського періодів.

Спроба побудови прогнозованої моделі православного поховання XVI—XVIII ст. здійснена у підрозділі **4.5. Реконструкція поховально-обрядового комплексу**. Археологічно посмертні дії з тілом простежені у вигляді залишків одягу, взуття та супровідного інвентарю. Определеними результатами завершального етапу є споруда, спосіб захоронення, положення небіжчика, речові матеріали із заповнення. Наведена в роботі схема поховання слугувала основою, на яку накладалися чини захоронення архієреїв, ієреїв, мирян або немовлят. Умовно дії з небіжчиком розподілені на ритуальні (прозахідна орієнтація та хрестоподібне покладення рук померлого), утилітарні (влаштування поховальної споруди, випростане тілопокладення) та ненормовані (підпоховання, використання інвентарю). Переважно одноманітне втілення поховальної практики створює перепони у визначенні дати здійснення пам'яток та водночас залишає перспективи для подальших досліджень у цьому напрямку.

ВИСНОВКИ

Результатом дисертаційного дослідження стала всебічна характеристика поховальних пам'яток та обрядової практики Києва XVI—XVIII ст., що ґрунтується на археологічних та інших історичних джерелах. Систематизовано та проаналізовано комплекси Верхнього міста, Подолу, Плосьького, Печерська та околиць, відкритих протягом XIX – початку XXI ст. Дві третини з них розміщені на території Старої частини. Хоча зафіксовані понад 3000 поховань є лише частиною великого київського некрополя, вірогідно, окреслені тенденції носили загальний характер.

1. Виокремлено такі види цвинтарів: монастирські (18), парафіяльні (32), міські (9), а також могильники, поблизу яких культових споруд не виявлено (12). Активне функціонування абсолютної більшості з них припадає на XVII — третю чверть XVIII ст. Планіграфія церковних та монастирських кладовищ демонструє розташування поховань практично у всіх частинах храмів. Поза їх стінами могили сконцентровані переважно навпроти апсид, західного та південного фасадів. Їх щільність з віддаленням від культової споруди спадає. Характерною рисою цвинтарів на території обителів є синхронне функціонування декількох ділянок для поховання. Тенденції в розміщенні могил як на парафіяльних, так і на монастирських некрополях в значній мірі обумовлені обмеженістю території, відведеною для їх влаштування.

2. Здійснено аналіз форм та конструкцій поховальних споруд, що дозволив визначити шість основних типів: прості ґрунтові ями (1890 од.), дерев'яні домовини (983 од.), кам'яні саркофаги (19 од.), вимостки та комплекси з огороженням тіла (13 од.), склепи (97 од.) та крипти (7 од.). Абсолютно домінуючою групою є перші два типи (95,5%). Безсумнівно, що поховані в цегляних гробницях, саркофагах, на вимостках та в трунах із додатковим оздобленням, зважаючи на нечисленність та нетиповість споруд належать до церковної або світської верхівки.

3. Визначено основні риси поховальної обрядовості: індивідуальні захоронення на спині зі складеними (схрещеними) верхніми кінцівками в області грудної клітки (живота) та паралельними (зведеними) стопами. Орієнтація небіжчиків відповідає західному сектору. Посмертний інвентар, виявлений у 5,6% поховань (у простих ямах — 5%, у склепах — 29,3%), репрезентовано переважно натільними хрестами. Серед останніх виокремлено 9 типів та ряд підтипів. Простежені відхилення від усталених догм проявилися в варіативності поховальних споруд та їх додаткових елементів, орієнтації та положенні кінцівок, а також у неіндивідуальних формах поховання (парні, потрійні та колективні), супровідному інвентарі, планіграфії некрополів. Встановлено, що поховальна практика належить не лише до

символічних та регламентованих церквою, але й повторювальних традиційних дій, має генетичний зв'язок з ритуалом дохристиянського періоду.

4. Спираючись на біоархеологічні та писемні джерела отримано статеві-вікові характеристики киян. Дві третини з досліджених антропологами індивідів походять із парафіяльних некрополів. Майже 40% з них померло у віці до 20 років, що є результатом відсутності належних санітарно-гігієнічних умов, епідемій та голоду. Середній вік смертності за біоархеологічними даними складає приблизно 31 рік, а за метричними книгами — 27 років.

5. Співвіднесення особливостей поховальних пам'яток та православних чинів захоронення дало змогу окреслити прижиттєвий соціальний статус групи небіжчиків. До найточніше атрибутованих комплексів належать могили духівництва. Маркерами місця особи в суспільній структурі стали: тип поховальної споруди та її розміщення, супровідний інвентар, прикраси, фрагменти одягу та взуття.

6. Вивчення визначальних рис поховальної практики XVI—XVIII ст. продемонструвало його складність та багатовекторність. Результати аналізу підтвердили висновок дослідників про «стандартний християнський обряд поховання». Безумовно, догми віровчення носили провідний характер. Водночас, морфологія окремих могил, а нерідко й цілих груп, відхиляється від канонічних церковних постулатів. Тому згадане твердження є коректним лише частково. Регулярність відступів, наведених в роботі, як на парафіяльних, так і монастирських цвинтарях свідчить про відсутність суворого контролю за точним виконанням обряду аж до останньої чверті XVIII ст.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ПРАЦЬ

Статті в наукових фахових виданнях України та іноземних держав:

1. Мельник О. О. Поховальна обрядовість Києва в писемних джерелах Києва XVI—XVIII ст. / О. О. Мельник // Праці Центру пам'яткознавства. — 2011. — Вип. 19. — С. 261—274.
2. Мельник О. О. Смертність парафіян церков Києво-Печерської фортеці XVIII ст. (за даними метричних книг) / О. О. Мельник // Праці Центру пам'яткознавства. — 2011. — Вип. 20. — С. 280—290.
3. Мельник О. О. Цвинтар Старокиївської церкви в ім'я Живоначальної Трійці / О. О. Мельник // Археологія й давня історія України. Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України: матеріали та дослідження. — 2013. — Вип. 2 (11). — С. 70—81.
4. Мельник О. О. Цвинтар церкви Спаса на Берестові XIV—XVIII ст. / О. О. Мельник // Лаврський альманах. — Спецвипуск 11. Церква Спаса на Берестові. — 2014. — С. 139—153.

5. Мельник О. О. Натільні хрести з поховань Києва XVII—XVIII ст. / О. О. Мельник // Археологія й давня історія України. Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України: матеріали та дослідження. — 2016. — Вип. 1 (18). — С. 110—120.

6. Мельник О. О. Археологічні дослідження «пізніх» поховань Києва в 1950—1970-х рр. / О. О. Мельник // Праці Центру пам'яткознавства. — 2017. — Вип. 30. — С. 107—120.

7. Мельник О. О. Археологічні дослідження поховань Києва XVI—XVIII ст. / О. О. Мельник // *Eminak*. — 2017. — № 1 (17). — Т. 4. — С. 16—21.

Статті в інших наукових виданнях:

8. Мельник О. До проблеми вивчення поховальних пам'яток Києва XVI—XVIII ст. / О. Мельник // Болховітіновський щорічник: зб. наук. праць. — 2011. — Вип. 4. — С. 32—38.

9. Мельник О. О. Нові архівні матеріали до поховань та цвинтарів Києва XVIII ст. / О. О. Мельник // Болховітіновський щорічник: зб. наук. праць. — 2012. — С. 130—138.

10. Мельник О. Натільні хрести з некрополю старокиївської Троїцької церкви / О. Мельник // Могілянські читання 2013: «Збереження історико-культурної спадщини: реставратори та реставрація — доля пам'яток і людей»: зб. наук. праць. — 2014. — Вип. XVIII. — С. 218—222.

11. Мельник О. Цвинтар старокиївської церкви Іоанна Золотоустого / О. Мельник // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. праць. — 2014. — Вип. XXIII. — С. 377—383.

12. Мельник О. Металеві натільні хрести з поховань на території Михайлівського Золотоверхого монастиря / О. Мельник // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. праць. — 2015. — Вип. XXIV. — С. 108—116.

13. Мельник О. Натільні хрести з цвинтаря старокиївської церкви Іоанна Золотоустого / О. Мельник // Могілянські читання 2014: «Давньоруські храми: дослідження та збереження (до 925-ліття від часу освячення Великої Печерської церкви)»: зб. наук. праць. — 2015. — Вип. 24. — С. 108—116.

14. Мельник О. Цвинтар Києво-подільської церкви Успіня Пресвятої Богородиці / О. Мельник // Болховітіновський щорічник: зб. наук. праць. — 2015. — С. 65—84.

15. Мельник О. О. Металеві натільні хрести Києва середини XV—XVIII ст. та питання їх датування / О. О. Мельник // Наукові студії: зб. наук. праць / Історико-краєзнавчий музей м. Винники; Інститут археології Жешівського університету. — 2017. — Вип. 10. — С. 359—386.

Тези доповідей та матеріали конференцій

16. Мельник О. О. Писемні джерела до вивчення поховальних пам'яток Києва XVI—XVIII ст. / О. О. Мельник // Актуальні проблеми археології : міжнар. наук. конф., 23—25 вересня 2010 р. : тези допов. — Тернопіль, 2010. — С. 116—118.

17. Мельник О. Пізні поховання Софійського заповідника за дослідженнями 1930-х рр. / О. Мельник // Церква — наука — суспільство: питання взаємодії : матер. XI міжнар. наук. конф., 29—31 травня 2013 р. : тези допов. — К., 2013. — С. 24—26.

18. Мельник О. Цвинтар церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Києві / О. Мельник // Церква — наука — суспільство: питання взаємодії : матер. XII міжнар. наук. конф., 28—30 травня 2014 р. : тези допов. — К., 2014. — С. 44—46.

АНОТАЦІЇ

Мельник О. О. Поховальні пам'ятки Києва XVI—XVIII ст. —
Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 — археологія. — Інститут археології Національної академії наук України. — Київ, 2017.

Дисертацію присвячено вивченню поховань та цвинтарів XVI—XVIII ст., що були досліджені в Києві та на його околицях. У науковий обіг вводяться понад 3000 поховальних комплексів, відкритих протягом XIX — початку XXI ст. Виокремлено 4 основні види некрополів та 6 типів поховальних споруд. У роботі на основі комплексного аналізу археологічних, писемних та етнологічних джерел подана докладна характеристика поховального обряду відповідно до його основних елементів. Визначено фактори впливу на здійснення поховального ритуалу, простежено тенденцію до відхилень від канонічних церковних постулатів. Окреслено прогнозовану модель обряду та співвіднесено її з православними поховальними чинами. З'ясовано археологічні детермінанти для виявлення атрибуції прижиттєвого статусу померлих. Ґрунтуючись на антропологічних та писемних джерел, наведено матеріали щодо статево-вікової структури та рівня смертності містян. На основі отриманих даних розглянуто фізичні особливості низки цвинтарів.

Ключові слова: поховання, некрополь, Київ, XVI—XVIII ст., монастир, храм, поховальний обряд, православ'я, історична топографія, символи християнського благочестя.

Мельник Е. А. Погребальные памятники Киева XVI—XVIII вв. —
Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.04 — археология. — Институт археологии Национальной академии наук Украины. — Киев, 2017.

Диссертация посвящена изучению захоронений и кладбищ XVI—XVIII вв., которые были исследованы в Киеве и его окрестностях. В научный оборот вводятся более 3000 погребальных комплексов, открытых в течение XIX — начале XXI вв. Выделены 4 основных вида некрополей и 6 типов погребальных сооружений. В работе на основе комплексного анализа археологических, письменных и этнологических источников представлена подробная характеристика погребального обряда в соответствии с его основными элементами. Определены факторы влияния на осуществление ритуала захоронения, прослежены тенденции к отклонению от канонических церковных постулатов. Очерчена прогнозируемая модель обряда, соотнесённая с православными погребальными чинами. Выявлены археологические детерминанты для выявления атрибуции прижизненного статуса умерших. Благодаря привлечению антропологических и письменных источников, приведены материалы относительно половозрастной структуры и уровня смертности горожан. На основе полученных данных обозначены физические особенности ряда кладбищ.

Ключевые слова: погребение, некрополь, Киев, XVI—XVIII вв., монастырь, храм, погребальный обряд, православие, историческая топография, символы христианского благочестия.

Melnyk O. O. The burial sites of Kyiv in 16th—18th centuries. —
Manuscript.

Thesis to obtain the degree of Candidate of Historical Sciences, specialty 07.00.04 — archeology. — Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. — Kyiv, 2017.

This thesis is regarding Kyivan burials and cemeteries of the 16th—18th centuries, compiling for scientific use a little more than 3,000 graves. Beginning in 19th century the graves were examined in the Starokyiv, Podil, Ploske, Pechersk and suburbs. As many as two thirds of the graves were in Upper Kyiv. It provides a comprehensive description of burial sites and ritual practices, based on archaeological and other historical sources. Due to the urbanized nature of the excavations, the recorded graves are presumed to be only a small part of the greater Kyivan cemeteries, and likely trends are extrapolated over that period based on the recorded excavations.

Based on archaeological and written sources, cemeteries are divided into the following types: monastic (18), parochial (30), urban (12) and burial grounds without churches (8). Most of the sites were actively functional from the 17th century to the third quarter of the 18th century. Planography of church and monastery cemeteries shows the placement of graves in nearly all parts of their respective temples. Their density decreases with distance from the churches. Monastic necropolises, with their large territories, used multiple burial sites contemporaneously. Designated burials near churches concentrated mainly in front of the apse, as well as to the west and south of the facades.

Analysis of the forms and designs of the burial structures identified the following six main types: simple pits without wood remains being mentioned during excavation (1886), simple pits with wooden coffins recorded during excavation (976), stone sarcophaguses (19), pavements and complexes with fencing around the body (13), underground vaults (97) and crypts (7). Simple pits and coffins are the dominant form (95.5%). Rare, more decorated types, are attributed to prestigious burials.

The main characteristics of funeral rituals are indicated by individual burials consisting of subjects lying on their backs, arms folded or crossed over the thorax or abdomen, legs straight and parallel, and with the feet together. The skeletons are typically orientated with the head toward the western sector, and raised slightly to face the East. Posthumous inventory buried with the subjects is represented mainly by neck crosses, which are divided into 9 types ranging from simple to complex.

Deviations from the regular ritual burials are manifested in a variety of grave structures and their additional elements. Such differences from the dogmatic rituals include non-single forms of burial (pair, triple and collective), orientation and position of the limbs, posthumous inventory, and the layout of the cemeteries. These deviations establish that period burial practices conformed not only to the symbolisms regulated by the Church, but also to traditional practices holding clear genetic links to pre-Christian rituals.

Based on bioarchaeological sources, demographic characteristics of 16th to 18th century Kiev are compiled in this paper. The vast majority of data is derived from individuals buried in parish cemeteries. Nearly 40% died before reaching 20 years of age. Epidemics, famine and the of lack of the proper sanitation account for a large number of the young age attrition rate. The average age of mortality at birth was around 31 years due to the high mortality of children under 2 years old.

The correlation between the physical features found at burial sites, and the Orthodox funeral rank order referenced in historical sources, provide an opportunity to establish the lifetime social status of the deceased. The largest amount of most accurately attributed graves belongs to members of the clergy. Features establishing the social status of the deceased in any given grave are: the type of burial facilities,

the location of the grave, accompanying ornamentals, and the remains of clothing. A small number of inhumations were found in brick tombs, sarcophaguses, on pavements, and in coffins with notable decorations. The complexity of burial structures tends to correspond with deceased who belonged to the Church hierarchy or the secular elite.

The study of the funeral rituals of the 16th-18th century demonstrates their complexity and diversity. While they largely confirm to the “standard Christian burial rite”, the morphology of some, or even whole groups of graves, also expose deviations from the canonical church tenets. Such dogmas had a strong influence on the burial rights, but variations from the regularity of the parochial and monastic cemeteries indicate the absence of strict control over the execution of each ceremony, continuing to the last quarter of the 18th century.

Keywords: burials, necropolis, Kyiv, 16-18th centuries, monastery, church, burial rites, Orthodox, historic topography, symbols of the Christian piety.

Підп. до друку 19.04.2017. Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 0,9. Зам. 75. Тираж 100.

Видавець і виготовлювач

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, м. Київ . Лаврська, 9.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 3953 від 12.01.2011.